

УДК 37.035.3+06.058

Віталій Коблик

ВИХОВАННЯ В УЧНІВ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ: АНАЛІЗ СТАНУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізується стан дослідження проблеми трудового виховання зростаючої особистості, починаючи із 40-х років ХХ століття, розкриваються різні підходи науковців до дослідження змісту, форм і методів трудового виховання учнів на різних етапах розвитку загальноосвітньої школи. Доводиться, що проблеми виховання в учнів підліткового віку ціннісного ставлення до праці, зумовлені зміною суті поняття «труд, праця», руйнацією його усталених категоріальних, змістовних та формальних ознак. Ця проблема загострюється на етапі шкільного дитинства, коли починається осмислення трудової діяльності, формуються трудові вміння і навички, а результат праці здебільшого залежить від ціннісного сприймання дитиною процесу та засобів цієї діяльності.

Ключові слова: цінність, трудове виховання, ціннісне ставлення до праці, трудове виховання підлітків.

В статье анализируется состояние исследования проблемы трудового воспитания растущей личности, начиная с 40-х годов ХХ века, раскрываются различные подходы ученых к исследованию содержания, форм и методов трудового воспитания учащихся на различных этапах развития общеобразовательной школы. Доказывается, что проблемы воспитания у учащихся подросткового возраста ценностного отношения к труду, обусловленная изменением сущности понятия «труд, труд», разрушением его устоявшихся категориальных, содержательных и формальных признаков. Эта проблема обостряется на этапе школьного детства, когда начинается осмысление трудовой деятельности, формируются трудовые умения и навыки, а результат труда в основном зависит от ценностного восприятия ребенком процесса и средств этой деятельности.

Ключевые слова: ценность, трудовое воспитание, ценностное отношение к труду, трудовое воспитание подростков.

The article deals with the study of labor education of growing personality beginning with the 40s of the XX century. Different approaches to the study of content, forms and methods of labor education at the different stages of secondary school are redefined. It is confirmed that education problems of valuable attitude to work are caused by the change of the concept of «work», «labor», the destruction of categorical, content and formal features. During the

twentieth century, scientists studied the problem very active labor education of students of different age groups, sought to outline effective pedagogical conditions for improvement of the formation of value attitude to work growing personality. The problem grows during school child hood when students begin to understand the concept of labor, labor skills are formed and the result mainly depends on the perception of value and means of activity.

Key words: *value, labor education, valuable attitude to work, labor education of adolescents.*

Процес виховання в сучасній педагогічній науці розглядається як взаємозв'язана спільна діяльність вихователя і вихованців, в центрі якої знаходиться особистість дитини в усіх її взаємозв'язках і опосередкуваннях. Це дитиноцентричний підхід і його основні складові – ідеї, моделі, цінності як матеріальні, так і духовні, спрямовані на піднесення духовності, самостановлення та різнобічний розвиток особистості. За таких умов ціннісний підхід виступає як найпріоритетніша виховна проблема. Її значущість посилюється тим, що цінності висунулись на передній план і як соціальна проблема, що набула сьогодні гострого, інколи навіть трагічного звучання. Ми є не лише свідками, а й учасниками кризи моральності і правосвідомості, соціальної нестабільності, політичної дезорієнтації, деморалізації молоді. Сьогодні не стали надбанням більшості повага до старших, жінки, продуктів праці, дуже мало людей проявляє милосердя, добротворчість, втрачено ідеали, стали розмитими життєві цілі та цінності. Пошуки нових ціннісних орієнтацій, важкі самі по собі, ускладнюються соціально-економічною кризою, військовою агресією Росії, але стають життєво важливими й необхідними для кожного, засобом опори у життєвих колізіях.

Важливою складовою змісту виховання особистості є формування в неї ціннісного ставлення до праці, яке передбачає усвідомлення дітьми та учнівською молоддю соціальної значущості праці, розвинену потребу в трудовій активності, ініціативність, схильність до підприємництва; розуміння економічних законів і проблем суспільства, шляхів їх розв'язання, готовність до творчої діяльності, конкурентоспроможності й самореалізації в умовах ринкових відносин, сформованість працелюбності й мобільності як базових якостей особистості. Трудове виховання є системою виховних впливів, мета яких полягає у морально-психологічній підготовці учнів до майбутньої професійної діяльності. Високий рівень її розвитку передбачає оволодіння особистістю загальними основами наукової організації праці, умінням визначати мету, розробляти реальний план її досягнення, організувати своє робоче місце, раціонально розподіляти сили і засоби з метою досягнення бажаного результату з мінімальними затратами, аналізувати процес і результат власних трудових зусиль, вносити необхідні корективи.

Отже, організовуючи життєдіяльність, школа в особі педагогів покликана забезпечити формування в учнів ціннісного ставлення до праці.

В Україні проблему виховання ціннісного ставлення до праці досліджували в періоді ХХ століття такі автори: О. Биковська, Ю. Белов, А. Вихрущ, Н. Калініченко, Я. Кепша, Ю. Коломієць, І. Косик, М. Левківський, Г. Левченко, І. Матюша, Б. Мельнеченко, В. Назаренко, Л. Оршанський, С. Павх, А. Пашинський, А. Рацул, Ф. Рискін, М. Рябухін, В. Савченко, В. Салієнко, Н. Слюсаренко, А. Терещук, І. Ткаченка, Ю. Туранов, Н. Шевченко, В. Шутяк та інші.

Метою статті – є спроба висвітлити історію дослідження проблеми трудового виховання учнів у вітчизняній педагогічній науці.

Традиційно у науковій літературі матеріал, що стосувався виховання в зростаючій особистості ціннісного ставлення до праці, відображався як категорія «трудове виховання». Тому аналіз стану розробленості проблеми виховання в підлітків ціннісного ставлення до праці розглядалось крізь призму саме трудового виховання.

Потрібно зазначити, що ідея необхідності і важливості трудового виховання особистості бере свій початок з давніх часів. Адже ще в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха в часи Київської Русі зазначалося, що основою успіхів людини є праця, а тому виховувати треба не повчаннями, а добрими справами. Як стверджує Володимир Мономах, праця є основним засобом запобігання лінощів.

Найбільш повно виховний потенціал трудової діяльності був обґрунтований видатним вітчизняним педагогом К. Ушинським, який у своєму творі «Праця в її психічному і виховному значенні» доводив, що фізична праця має надзвичайно велике значення у вихованні та розвитку особистості.

Вивчаючи цю проблему, педагог вбачав щастя людини тільки в «спорідненій праці». «Щастя полягає, – писав К. Ушинський, – тільки в спорідненій праці на користь суспільству. Як не ображатися, якщо шкоду приносить суспільство? Як не пошкодити, якщо нема прямого речення і невтомної праці? Звідки ж вродиться труд, якщо нема охоти і старанності. Праця є основною складовою руху всієї машини, доки відбувається справжня діяльність. Коротко кажучи, природа запалює до справи і зміцнює в праці, роблячи працю «солодкою»

Не випадково, що й перша кандидатська дисертація, яка була захищена у вітчизняній педагогічній науці, стосувалася саме дослідження педагогічних поглядів К. Ушинського в контексті трудового виховання учнів. Саме в 40-ві роки ХХ століття перше дисертаційне дослідження було захищене Ф. Рискіним, який аналізуючи педагогічні погляди К. Ушинського на проблему трудового виховання дітей, стверджував що й сьогодні думка цього видатного вченого про працю, як важливий засіб виховання, була і залишається актуальною. Як зазначав педагог, саме

виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя

Розкриваючи педагогічні погляди К. Ушинського, дослідник Ф. Рискін доводив, що видатний педагог вважав працю генеруючим засобом соціального становлення особистості: «Правильне виховання неможливо собі уявити як виховання нетрудове». Дослідник робить висновок, що в педагогічній системі К. Ушинського ідея трудового виховання посідає чільне місце. Організація продуктивної, а також суспільно корисної праці розглядається К. Ушинським як стрижневе завдання діяльності школи, важливий чинник підготовки особистості до існування в суспільстві. Безумовно, не всі поставлені проблеми були ним розв'язані, проте це не применшує їхньої позитивної ролі в розвитку педагогічної теорії й практики [10, с. 333–362].

У 50-і роки не було захищено жодної дисертаційної роботи, яка б стосувалася проблеми трудового виховання учнів.

В період 60-тих років ХХ століття до дослідження проблеми трудового виховання звернулися такі вітчизняні науковці як М. Рябухін та Б. Мельніченко.

Досліджуючи проблему «Науко-педагогічні основи трудового виховання у восьмирічній трудовій політехнічній школі» (1965), М. Рябухін розкриває педагогічні основи зв'язку основ наук із практикою, життям, продуктивною працею. Для учнів він рекомендує такі форми та методи трудового виховання: комплексні екскурсії, спостереження, досліди, лабораторні і практичні заняття, при цьому наголошуючи на необхідності правильно поєднувати словесний вплив із практичною діяльністю підлітка, що забезпечуватиме виховання психологічної і практичної готовності учнів до праці.

М. Рябухін дійшов висновку, що система трудового виховання охоплює ті види занять, які на основі ознайомлення з конкретними видами праці та професіями розв'язували б завдання профорієнтації, виявлення і розвитку здібностей дітей, їхніх нахилів [8, с. 20].

У дослідженні проблеми трудового виховання учнів помітне місце в 70-тих роках ХХ століття займає докторське дисертаційне дослідження «Трудове виховання учнів в середній загальноосвітній школі» (1972), яке виконав І. Матюша. Ним розглянуто науково-педагогічні основи трудового виховання учнів, проаналізовано зміст, форми і методи трудового виховання учнів різних вікових категорій, розкрито можливості залучення до трудового виховання учнів школи, виробничих колективів та батьків учнів.

Як зазначає І. Матюша, підготовка учнів до праці – складний і тривалий процес. Складність цього процесу зумовлена тим, що в нашій країні закладаються зовсім нові, ще невідомі історії шляхи виховання ставлення до праці і суспільної власності, формуються відносини між

людьми у суспільній праці на благо суспільства, розвивається творча активність та ініціатива.

Науковцем визначено основні вимоги до праці підлітків, виокремлено принципи трудового виховання учнів, зокрема принцип посильності, цілеспрямованості, систематичності, індивідуального підходу та ін. Адже, на думку вченого, кожний вид праці для певного віку слід нормувати і раціонально організовувати. При такій умові дитина витратить найменшу кількість енергії, бо, працюючи рівномірно, ритмічно, правильно розподіляє свої зусилля. При організації праці важливо додержувати диференційованого підходу, враховуючи вік і фізичні особливості дітей. Однією з основних педагогічних вимог до організації трудової діяльності учнів є забезпечення в процесі праці навчально-виховної мети [6, с. 215].

У 80-тих роках ХХ століття, після прийняття низки документів, пов'язаних із реформою загальноосвітньої школи, особливо актуальним стало дослідження проблеми трудового виховання школярів. Так, досліджуючи проблему трудового виховання підлітків у процесі продуктивної праці, Г. Левченко робить висновок, що ефективність процесу трудового виховання визначатиметься тим, як педагогічний колектив школи буде використовувати виховний потенціал всіх навчальних дисциплін, змісту продуктивної праці підлітків, форм і методів її організації.

Як зазначає А. Вихрущ у своїй дисертаційній роботі «Формування активної життєвої позиції у старшокласників у процесі продуктивної праці (на прикладі міжшкільних навчально-виробничих комбінатів УРСР» (1983), варто всю трудову діяльність старшокласників характеризувати за різними параметрами. Якщо за точку обчислення взяти основну сторону, то рівномірно розділити всі види праці на дві великі галузі: виробничу і не виробничу [2, с. 473].

Вивчаючи проблему «Формування у старшокласників готовності до сільськогосподарської праці на прикладі трудових об'єднань сільських школярів» (1984)», Н. Калініченко визначає провідні педагогічні умови, до яких вона відносить: формування в учнів практичного досвіду вирощування сільськогосподарських культур, активна співпраця школи і трудових колективів, організація сільськогосподарського дослідництва, участь у трудовому вихованні сільських школярів передовиків сільськогосподарського виробництва [4, с. 38].

У дисертаційній роботі В. Оржеховської на тему: «Організація трудового виховання учнів в таборах праці та відпочинку» (1985) дослідниця запропонувала власне визначення категорії трудове виховання і розглядала його як цілеспрямований процес підготовки підлітків до життя, праці і яке є невід'ємним фактором набуття суспільних відносин, формування відповідального ставлення до трудової діяльності й фізичного

розвитку. Трудове виховання, на думку В. Оржеховської, найбільш успішно здійснюється в діяльності літніх трудових об'єднань під час суспільно корисної, продуктивної праці і виховної роботи. Дослідниця науково обґрунтовує організаційно-педагогічні умови успішного трудового виховання учнів в таборах праці та відпочинку [7, с. 440].

Як зазначає В. Салієнко у своєму дослідженні на тему: «Спільна робота школи і колгоспного трудового колективу із формування в учнів 6–8 класів ціннісних орієнтацій на працю в сільському господарстві» (1986), саме трудова діяльність учнів є найважливішим чинником формування гуманістичних ціннісних орієнтацій. Адже, проявляючи зацікавленість до самостійної й творчої трудової діяльності різних видів (суспільно корисна, природоохоронна, добродійна і добродійна), учні мають можливість свідомо відбирати їх, планувати і приймати важливі рішення, критично оцінювати свої дії і працю інших людей. При цьому, зазначає науковець, підліток проявляє природну тягу до хороших людей, готовність до подолання перешкод в роботі учнівського колективу, в соціально корисній праці, активно вибирає свою майбутню професію.

У дослідженні В. Савченка на тему: «Формування відповідального ставлення до праці старшокласників у трудових об'єднаннях учнів» (1989)», розглядаються питання про ефективні педагогічні умови виховання в учнів старших класів відповідального ставлення до праці. Під умовами автор розуміє сукупність основних продуктивних характеристик, які визначають вплив на ефективність педагогічного процесу, спрямованого на виховання відповідального ставлення до праці. Як зазначає дослідник, педагогічні умови ефективного використання продуктивної праці у вихованні особистісного утворення старшокласників можна умовно поділити на зовнішні і внутрішні. Зовнішній це ті обставини, які виступають незалежно від кожного учня окремо. В якості внутрішніх виступають потреби, інтереси, мотиви, стимули, які спонукають старшокласника проявляти відповідальність у трудовій діяльності.

Починаючи з 90-тих років ХХ століття вагомий внесок у становлення і розвиток теорії та методики трудового виховання зробили такі автори: О. Биковська, Я. Кепша, Ю. Коломієць, І. Косик, М. Левківський, Л. Оршанський, С. Павх, А. Рацул, Н. Шевченко та інші.

Досить актуальною в контексті нашого дослідження є дисертаційна робота Л. Оршанського на тему: «Трудове виховання підлітків у процесі занять народними промислами» (1990), в якій він стверджує, що трудове виховання підлітків засобами народного декоративно-ужиткового мистецтва, це процес цілеспрямованого залучення учнів до творчої і художньо-трудової діяльності. Він визначив головні критерії успішності трудового виховання, до яких відніс: стійкість та готовність підлітків до декоративно-прикладної творчості, наявність у них соціально-

---

психологічної мотивації, оновлення форм і методів трудового виховання учнів в школі на засадах вивчення народних промислів.

Викликає інтерес кандидатська дисертація Я. Кепші, в якій розглядається проблема «Виховання у підлітків творчого ставлення до праці у позаурочний час» (1992). Підкреслюючи актуальність виховання творчого ставлення до праці в підлітків, автор зазначає, що в цьому віці у них найбільш успішно формуються якості особистості, які необхідні для творчого підходу до праці. Саме в підлітковому віці найбільш успішно формуються трудові знання, практичні вміння і навички, виробляється готовність до творчої праці в різних видах діяльності. У дослідженні представлена модель виховання творчого ставлення до праці в підлітків у технічних гуртках, розроблена система позаурочної роботи, яка включає різноманітні форми клубної та гурткової діяльності. У роботі досить повно представлено особливості виховання в учнів підліткового віку творчого ставлення до праці, що в першу чергу пов'язані з конкретним віком підлітків, їх індивідуальними психо-фізіологічними даними, що мають враховуватись під час вибору форм і методів виховної роботи. Особливим методом творчої трудової діяльності, на думку дослідника, є пошук і розв'язування підлітками нестандартних трудових задач і завдань. Основними критеріями для визначення рівнів вихованості творчого ставлення до праці автор приймає: працелюбство, творчу ініціативу, сформованість творчо-технічного мислення, інтерес до раціоналізаторства [3, с. 120].

У докторському дослідженні М. Левківського на тему «Формування відповідального ставлення до праці в учнів загальноосвітньої школи: історико-теоретичні аспекти» (1994) розглядає періодизацію становлення та розвитку трудової школи в Україні та виділяє три основних етапи розвитку трудових шкіл України:

20–50-ті.рр. – переважаюче виховання обов'язку до праці;

50–70-ті.рр. – реалізація принципу поєднання навчання з продуктивною працею;

80–90-ті.рр. – формування широкої соціальної мотивації трудової діяльності в учнів загальноосвітньої школи.

Вивчаючи процес формування відповідального ставлення до праці в учнів загальноосвітньої школи, М. Левківський дійшов висновку, що проблеми морально-трудової підготовки учнів, виховання відповідального ставлення до трудової діяльності визначаються впровадженням тих чи інших форм та видів продуктивної праці трудової школи України, а також апробуванням моделей трудової підготовки учнів в сільській та міській школі. У процесі аналізу історико-педагогічного досвіду науковець доводить, що проблема виховання відповідального ставлення особистості до праці розглядається як складна система взаємозв'язків між людиною і природою, людиною і працею, які мають визначальний вплив на

формування відповідальності особистості [5, с. 346].

У своєму дослідженні О. Биковська на тему: «Трудове виховання в позашкільних закладах у сучасних економічних умовах (на прикладі гуртків науково-технічного профілю)» (2000) розглядає позашкільні заклади в системі трудового виховання, визначає трудове виховання як системний об'єкт. Автором обґрунтовано методичну систему трудового виховання підлітків у гуртках позашкільних закладів науково-технічного профілю, яка охоплює психологічну та практичну готовність до праці: мотиви трудової діяльності; професійні інтереси; звички; здібності; моральні якості; трудові уміння та навички. Таким же важливим елементом досліджуваної системи є науково-методичне забезпечення, що включає цілі трудового виховання, зміст освіти, форми виховної роботи, методи, прийоми і засоби її здійснення. При цьому не менш важливою складовою є матеріально-технічна база.

Досліджуючи трудове виховання в позашкільних закладах у сучасних економічних умовах, О. Биковська робить висновки, що трудове виховання є системним об'єктом як в змістовому, так і в процесуальному його аспектах. Змістовими компонентами трудового виховання є розумове, духовне, моральне, естетичне, правове, екологічне, економічне, фізичне, патріотичне, сенсорне та самовиховання. Процесуальними елементами системи трудового виховання є сім'я, дошкільний заклад, загальноосвітня школа, позашкільні заклади, заклади професійної підготовки та дитячі, учнівські і молодіжні організації й засоби масової інформації.

Система трудового виховання в позашкільних закладах за своїм характером, як стверджує дослідниця, є методичною системою і включає такі основні взаємозв'язані елементи, як цілі і завдання виховання, зміст виховання, форми, методи і засоби здійснення виховного впливу [1, с. 181–183].

Авторами дисертаційних досліджень з проблеми трудового виховання учнів, які захищені на початку ХХІ столітті є роботи А. Терещука, Ю. Белова, Н. Слюсаренко та ін.

У своєму дослідженні А. Терещук на тему «Позакласна робота в загальноосвітніх школах як засіб виховання національної самосвідомості учнів 5–8 класів» (2001), розглядав можливості використання народних ремесел у національному вихованні підлітків. На основі детального аналізу різних видів народних ремесел, їх основних технологічних операцій, автор пропонує навчальні програми гуртків та студій народних ремесел, визначає найбільш доцільні засоби і методи національного виховання підлітків у процесі занять декоративно-прикладною творчістю.

Н. Слюсаренко, вивчаючи проблему «Теорія і практика трудової підготовки дівчат у школах України (кінець ХІХ–ХХ століття)» (2009), аналізує наукові джерела, присвячені проблемам становлення і розвитку в школах України кінця ХІХ–ХХ століття трудового виховання учнів; праці,

що висвітлюють спадщину видатних педагогів, діяльність яких спрямовувалася на організацію ефективної трудової підготовки підростаючого покоління; праці, об'єктом дослідження яких є трудова підготовка учнів в загальноосвітніх навчальних закладах зарубіжних країн; результати досліджень науковців із проблем трудового навчання та виховання хлопців і дівчат у сучасних загальноосвітніх школах України.

Як підкреслює Н. Слюсаренко, трудове виховання учнів у школах України кінця XIX – початку XX століття зумовлювалося вищеназваними чинниками, серед яких важливу роль відігравали: традиції та звичаї українського народу щодо гендерного розподілу ролей у сім'ї та суспільстві; розширення та вдосконалення системи освіти, зростання кількості жіночих навчальних закладів; поширення фемінізації та, як наслідок, досить швидка зміна соціального статусу жіноцтва.

Досить вдалим є визначення Н. Слюсаренко сутності трудового виховання учнів, яке вона трактує на основі аналізу поглядів різних науковців. Так, дану категорію вона розглядає як цілеспрямований процес формування в учнів відповідального ставлення до праці, моральної готовності до трудової діяльності [9, с. 132].

Варто зазначити, що в останні роки теж досить успішно досліджуються питання, які пов'язані з трудовим вихованням учнів, формуванням в учнів ціннісного ставлення до праці. Це зокрема докторські дослідження Т. Демиденко та Н. Кузун, а також кандидатські роботи Є. Антипіна й О. Літченко.

Таким чином, можна стверджувати, що упродовж XX століття науковці досить активно досліджували проблему трудового виховання учнів різних вікових груп, прагнули, враховуючи різні суспільно-економічні та політичні ситуації, окреслити ефективні педагогічні умови удосконалення процесу формування ціннісного ставлення до праці зростаючої особистості. Саме їх праці виступають у нашому дослідженні теоретичним підґрунтям. Подальше дослідження даної проблеми вбачаємо у розкритті змісту та структури поняття ціннісне ставлення до праці.

СПИСКИ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Трудове виховання в позашкільних закладах у сучасних економічних умовах (на прикладі гуртків науково-технічного профілю) [Текст] : дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Биковська Олена Володимирівна; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 198 арк. – арк. 181–183 с.
2. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (Іст.-пед. аналіз та перспективи) [Текст]: дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Вихрущ Анатолій Володимирович ; Український держ. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1994. – 473 с.
3. Воспитание у подростков творческого отношения к труду во

- внеурочное время [Текст] : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Кепша Ярослав Семенович ; НИИ педагогики Украины. – К., 1992. – 120 л. – Библиогр.: л. 108–120 с.
4. Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина ХХ століття) [Текст] : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Н. Калініченко; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2008. – 38 с.
  5. Формування відповідального ставлення до праці в учнів загальноосвітньої школи: (історико-теоретичний аспект) [Текст] : дис... д-ра пед. наук.: 13.00.01 / Левківський Михайло Васильович ; Український держ. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1994. – 346 с.
  6. Матюша І. К. Трудове виховання в школі / Ілля Кирилович Матюша. – Київ : Радянська школа, 1969. – 215 с.
  7. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів [Текст] : дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Оржеховська В. М. ; Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К., 1995. – 440 с.
  8. Рябухин Н. А. Научно-педагогические основы трудового воспитания в восьмилетней трудовой политехнической школе (на материалах школ УССР) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «теория и история педагогики» / Николай Аркадиевич Рябухин. – Киевский государственный педагогический институт им. А. М. Горького. – К., 1966. – 20 с.
  9. Слюсаренко Н. В. Організація трудової підготовки учнів на Херсонщині (друга половина ХХ століття) : [навч. посіб.] / Ніна Віталіївна Слюсаренко. – Херсон : Айлант, 2006. – 132 с.
  10. Ушинський К. Д. Праця в її необхідному значенні. – Т. 2. – С. 333–362.